

РОЗВИТОК ДОСЛІДЖЕНЬ З ГЕОГРАФІЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Висвітлюються особливості розвитку досліджень у галузі географії промисловості в Україні упродовж другої половини ХХ – початку ХХІ сторіччя. Розглядаються основні наукові та науково-методичні праці, присвячені аналізу галузей промислового виробництва та територіальній організації промисловості.

Ключові слова: промисловість, промисловий комплекс, суспільно-географічне дослідження, територіальна організація, територіальна структура.

Освещаются особенности развития исследований в отрасли географии промышленности в Украине на протяжении второй половины ХХ – начала ХХІ столетия. Рассматриваются основные научные и научно-методические работы, посвященные анализу отраслей промышленного производства и территориальной организации промышленности.

Ключевые слова: промышленность, промышленный комплекс, общественно-географическое исследование, территориальная организация, территориальная структура.

The peculiarities of Ukrainian investigations of industrial geography at the second part of ХХ – the beginning of ХХІ century are disclosed. The general scientific and scientific-methodical works deals with industrial production branches as well as with industrial territorial organization are explored.

Key words: industry, industrial complex, socio-geographical investigations, territorial organization, territorial structure.

Вступ. Постановка проблеми. Протягом другої половини ХХ – початку ХХІ ст. суспільно-географічні дослідження промисловості набули високого рівня розвитку, ставши найбільш поширеною ланкою з-поміж усіх галузево-аналітичних напрямків української суспільної географії. Актуальність таких досліджень була зумовлена необхідністю поглибленого вивчення закономірностей та специфічних особливостей територіальної організації як промисловості в цілому, так і окремих її галузей. Адже саме промисловість виступає провідною галуззю народного господарства України, фундаментом успішного розвитку не лише матеріального виробництва, але й інших сфер людської діяльності. Саме тому пізнання об'єктивних передумов, чинників та принципів просторового розміщення промислового виробництва має не лише суттєве науково-пізнавальне, але й вагоме практичне значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В останні роки вийшли в світ ґрунтовні дослідження науково-методологічних та методичних проблем географії промисловості С.І. Іщука, О.В. Гладкого, В.І. Захарченка, Г.П. Підгрушного. В них детально розглянуто різноманітні аспекти суспільно-географічного вивчення промислових територіальних утворень різних рангів, поглиблено розкрито їх структуру, описано механізми функціонування, обґрунтовано систему методів наукового дослідження таких формувань тощо. Проведено всебічний

аналіз чинників розвитку промисловості, узагальнено географію окремих галузей промислового виробництва та міжгалузевих промислових комплексів України.

Виклад основного матеріалу. Як було вище наголошено, географічне вивчення промисловості являє собою найбільш розроблений напрям з-поміж усіх аналітичних ділянок української суспільної географії. Така ситуація викликана в першу чергу об'єктивними закономірностями та загальними тенденціями розвитку господарства України упродовж другої половини ХХ ст. Як найважливіша і найрозвиненіша сфера виробничої діяльності людини промисловість створює засоби виробництва, предмети праці, товари народного споживання, визначає напрямки науково-технічного прогресу.

Упродовж досліджуваного нами періоду опублікована чимала кількість наукових праць, присвячених осмисленню та узагальненню цілого ряду різнопланових проблем географії промисловості. Усі вони становлять істотну наукову цінність та відзначаються значним пізнавальним інтересом.

Серед значної кількості наукових праць 60 – 70-х рр. особливо вагомим є творчий доробок академіка М.М. Паламарчука. Зокрема, помітний вплив на подальший розвиток суспільно-географічних досліджень промисловості та її окремих галузей справила робота М.М. Паламарчука та Л.М. Корецького «Географія промисловості Української РСР (Умови формування промислових територіальних комплексів)» (1967) [6]. В даному дослідженні чимало уваги приділено загальним передумовам формування і подальшого розвитку промисловості як галузі народного господарства. Серед іншого розглядається вплив природних та суспільно-географічних умов як чинників розвитку промислового виробництва та формування промислових комплексів. Висвітлюються історико-географічні особливості розвитку промисловості у межах України: виокремлено етапи формування промислового виробництва в Україні, подано схему промислового районування України в дорадянський період. Проте основна частина праці присвячена детальному аналізу географічного розміщення галузей української промисловості (паливної, електроенергетики, чорної та кольорової металургії, машинобудування і т.д.), їхніх підгалузей, основних чинників розвитку даних виробництв, розкриттю ролі та значення окремих галузей в народному господарстві тощо. Вказана праця стала узагальнюючою науковою роботою, присвяченою територіальній організації промислового виробництва.

Грунтовним науковим дослідженням стала монографія «Теоретичні основи функціональної структури промислового комплексу економічного району» (1972), написана колективом авторів під керівництвом та за участю М.М. Паламарчука [11]. В структурному відношенні дана робота складається з трьох розділів, в кожному з яких висвітлюється певний набір проблемних питань. Так, перший розділ присвячений розкриттю змісту таких наукових категорій суспільної географії, як «територіальний поділ

праці», «територіальна організація виробництва», «територіальна спеціалізація», «економічний район», «промисловий комплекс». У ньому проведено структурний аналіз районного промислового комплексу в територіальному та галузевому аспектах.

У другому розділі автори здійснили поглиблений аналіз функціональної структури районного промислового комплексу. Зокрема, вони висвітлили сутність функціональної структури та її базових компонентів, запропонували власну дефініцію поняття «районний цикл виробництв», обґрунтували основні методичні підходи до аналізу даної структури. Особливу увагу приділено обґрунтуванню впливу різних факторів на формування функціональної структури промислових комплексів. До таких факторів віднесено мінерально-сировинні, сільськогосподарські та трудові ресурси.

В третьому розділі розглядаються особливості проведення аналізу функціонально-компонентної структури промислових комплексів Південно-Західного та Донецько-Придніпровського економічних районів. Автори розділу виконали детальний аналіз районних циклів виробництв, що розвиваються на базі мінеральної та сільськогосподарської сировини, а також лісопромислового циклу.

Цінною науковою розвідкою у царині географії промисловості стала монографія М.М. Паламарчука і К.О. Ташука «Територіальна структура промислового комплексу економічного району» (1974) [7]. Як і попередня робота, зазначена праця містить три розділи. В першому з них автори охарактеризували територіальну структуру виробництва як категорію економіко-географічної науки, виділили й описали елементи територіальної структури промисловості, розробили методичні основи її дослідження. Другий розділ дослідження знайомить читачів з роллю і значенням групи факторів формування територіальної структури промислового комплексу Південно-Західного економічного району. Також в ньому розглядається розміщення основних галузей промислового виробництва району. Третій розділ роботи присвячений аналізу територіальної структури промислового комплексу згаданого району та визначенню основних напрямів її подальшого вдосконалення.

Проблеми картографування виробничо-територіальних, зокрема промислових, комплексів, розглянуто професором Я.І. Жупанським у праці «Виробничо-територіальні комплекси та їх картографування» (1975) [2]. З-поміж іншого автор приділив увагу розкриттю сутності виробничо-територіальних комплексів як форми організації виробництва: описав функціональну, територіальну та галузеву структуру даних формувань, розглянув наукові підходи різних вчених до класифікації й типології виробничо-територіальних комплексних утворень тощо.

Окремий розділ роботи присвячений методологічним основам картографування виробничо-територіальних комплексів. У ньому, зокрема, розкрито такі важливі питання, як картографічний метод дослідження комплексів, методи та основні принципи складання карт комплексів,

способи картографування тощо. Розглянуто також проблеми картографування енерговиробничих циклів і техніко-економічних показників. Значну увагу приділяє вчений висвітленню особливостей картографування та специфіки карт промислових комплексів.

Оцінці мінеральних ресурсів як фактора промислового комплексоутворення присвячені праця М.М. Паламарчука та І.О. Горленко «Мінеральні ресурси і структура районного промислового комплексу (1972), а також дослідження М.М. Паламарчука, І.О. Горленко і Т.Є. Яснюк «Мінеральні ресурси і формування промислових територіальних комплексів» (1978).

Упродовж 60–70-х рр. різноманітні питання географії промисловості висвітлювалися в роботах Д.І. Богорада, П.В. Волобая, О.Т. Ващенко, Л.Е. Гореліка, Г.Л. Градова, О.П. Давиденка, В.П. Замкового, І.А. Кугукала, В.М. Липського, Г.К. Макаренка, П.Є. Рудого, М.М. Середенка, І.Б. Старовойтенка, Ф.Н. Трипільця, А.І. Шкуратова, М.І. Шрага, Б.М. Яремчишина та інших дослідників. Значна увага приділялася поглибленому вивченню окремих галузей промислового виробництва – машинобудування, електроенергетики, залізничної промисловості, будівельної індустрії, хімічної, лісової і деревообробної, легкої та харчової промисловості. На початку 80-х рр. побачила світ монографія «Територіальна структура виробничих комплексів», написана колективом українських вчених на чолі з М.М. Паламарчуком [12]. Один з розділів даної роботи повністю присвячений територіальній структурі промислових комплексів України. У ньому викладена загальна характеристика складових територіальної структури промисловості, розглянуто промислові агломерації мінеральної орієнтації (Донецько-Макіївська та Криворізька). Окрему увагу приділено висвітленню особливостей територіальної структури машинобудівного комплексу України.

Аналізу регіонального промислово-територіального комплексу присвячена колективна монографія «Промисловий комплекс Київського Придніпров'я (економіко-географічне дослідження)» (відповідальний редактор І.О. Горленко, 1988 р.) [10]. У змістовному плані названа робота складається з двох великих структурних частин, перша з яких присвячена теоретичним основам дослідження регіональних промислових комплексів. В першу чергу автори дослідження розкрили сутність територіальної організації виробництва та визначили закономірності формування регіональних промислових комплексів. Вони сформулювали основні напрями структурного аналізу, поглибили науково-методичні основи економіко-географічного вивчення та картографічного дослідження регіонального промислового комплексу. Значну увагу приділено вивченню проблеми взаємозв'язків між раціональним природокористуванням та промисловим комплексоутворенням.

В другій частині монографії науковці виконали всебічне дослідження системи факторів формування промислового та лісовиробничого комплексів Київського Придніпров'я. Зокрема, у ній висвітлюються

особливості галузевої структури промислового комплексу вказаного регіону, поглиблено вивчена географія машинобудівного та паливно-енергетичного комплексів, легкої та будівельних матеріалів промисловості. Проведено ретельний аналіз територіальної концентрації і територіальної структури регіонального промислового комплексу та основних елементів даної структури. Окремий розділ присвячено лісовиробничому комплексу регіону: сутності, чинникам формування, ресурсній базі та внутрішній структурі комплексу.

З отриманням Україною державної незалежності наукові дослідження географії промисловості отримали новий імпульс подальшого розвитку. Зокрема, у 1993 р. було опубліковано узагальнюючий навчальний посібник для потреб вищої школи С.І. Іщука «Географія промислових комплексів».

В 1994 р. ґрунтовне суспільно-географічне узагальнення лісовиробничого комплексу України виконала К.Г. Пироженко у монографії «Лісовиробничий комплекс України (суспільно-географічне дослідження)» [8]. Автор всебічно підійшла до проблеми розкриття механізмів та закономірностей формування й функціонування лісовиробничого комплексу: визначила його місце в структурі господарства України, поглиблено вивчила територіальну організацію, вказала на еколого-географічні проблеми функціонування комплексу та прослідкувала вплив комплексу на соціальний розвиток території. Окремі розділи роботи присвячено характеристиці лісовиробничого комплексу Київського Придніпров'я, Чернівецької та Вінницької областей. Значну увагу приділено проблемі лісокористування в районах, постраждалих внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС, а також пріоритетним напрямкам розвитку лісовиробничого комплексу незалежної України та шляхам розв'язання проблем використання лісових ресурсів.

Особливостям територіальної організації промислових комплексів України присвячена праця професора С.І. Іщука «Промислові комплекси України. Наукові основи територіальної організації» (2003) [4]. В ній автор першочергову увагу приділив обґрунтуванню теоретичних засад географії промисловості: розкрив змістовну сутність, сформулював закономірності та принципи територіальної організації промислового виробництва. Розглянув наукові погляди різних дослідників на проблему класифікації й типології промислових комплексів.

Важливе місце в роботі відведене науково-методичним основам аналізу промислових комплексів, зокрема методам економічного обґрунтування розміщення промислових підприємств, методиці аналізу виробничих зв'язків промисловості та структурному аналізу районних промислових комплексів. Вчений детально розкрив систему економічних та природних передумов географічного розміщення і територіальної організації промислового виробництва, розкрив їхнє значення. До економічних передумов віднесено трудові ресурси та їх кадровий склад, матеріально-технічну базу і науково-технічний прогрес, суспільну

організацію виробництва, умови транспортування і збуту та ринок споживання промислової продукції. Категорію природних передумов складають мінерально-сировинні, лісосировинні, водні, морські ресурси та сільськогосподарська сировина.

Окрема глава роботи присвячена територіальній організації окремих міжгалузевих промислових комплексів України: паливно-енергетичного, машинобудівного, лісопромислового, будівельного тощо. У ній розглядається сутність і типологія міжгалузевих комплексів, поглиблено висвітлюється географія кожного міжгалузевого комплексу, їхніх галузей та підгалузей, окремих виробництв тощо.

Заслуговує на увагу проведена вченим типізація промислових районів. Також дослідник сформулював принципи промислового районування, висвітлив методологічні й методичні питання комплексного аналізу промислових вузлів. Особливе значення має розроблена автором схема промислового районування України. У межах нашої держави професор С.І. Іщук виокремлює вісім промислових районів: Донецький, Придніпровський, Північно-Східний, або Харківський, Київський, Львівсько-Карпатський, Подільський, Причорноморський та Північно-Західний (Волинський).

Висвітленню процесів трансформації територіально-промислових систем України присвячено монографічне дослідження В.І. Захарченка «Трансформаційні процеси у промислових територіальних системах України» (2004) [3]. У ньому автор велику увагу приділяє теоретичним засадам та методичним основам дослідження трансформаційних процесів, зокрема історико-географічним аспектам формування промислових територіальних систем. Значну частину роботи присвячено економічному аналізу різноманітних процесів ринкової трансформації промислово-територіальних систем Української держави. Дослідник чітко окреслив пріоритети стійкого розвитку національного промислового комплексу України, обґрунтував провідні напрями регіональної промислової політики нашої держави, визначив перспективи інтеграції комплексу у світову промислову систему.

Питання географії промислового комплексу Київської господарської агломерації висвітлені в монографії С.І. Іщука та О.В. Гладкого «Київська господарська агломерація. Досвід регіонального менеджменту» (2005).

Науково-методологічні та методичні засади суспільно-географічного дослідження промислових агломерацій ґрунтовно розроблено О.В. Гладким в монографії «Наукові основи суспільно-географічних досліджень промислових агломерацій» (2008) [1]. Автор поглиблено підійшов до висвітлення сутності промислових агломерацій як об'єктів дослідження суспільної географії, описав їхні властивості, сформулював закономірності формування та виділив принципи розвитку промислових агломерацій. Проаналізував наукові підходи українських та зарубіжних вчених стосовно класифікації і типології промислово-агломераційних утворень.

Історію розвитку вивчення промислових агломерацій вчений розглядає в рамках двох періодів: індустріального та постіндустріального. У межах першого виокремлює загально-описовий, статистико-емпіричний, економіко-теоретичний, геоурбаністичний, комплексують, районно-планувальний і містобудівний етапи та етап кластерного аналізу. До другого періоду відносить науково-інноваційний та інформаційний етапи.

Значну увагу приділяє автор обґрунтуванню системи методів і методики суспільно-географічних досліджень промислово-агломераційних формувань. Проте першочергове значення в монографії посідає проблема суспільно-географічних досліджень промислових агломерацій України. В першу чергу вчений розглядає історичні передумови формування і подальшого розвитку промислових агломерацій в Україні, виділивши чотири якісних етапи цього процесу. Аналізує роль малого підприємництва, галузеву і територіальну структуру промислових агломерацій нашої держави. Досліджує структурні зрушення у промисловому виробництві агломерацій України в трансформаційний період української економіки. Оцінює економічну ефективність функціонування промислово-агломераційних утворень з позицій суспільної географії.

Окремий розділ дослідження присвячений пріоритетним напрямкам вдосконалення процесу регіонального розвитку промислових агломерацій в Україні, зокрема ринковим механізмам оптимізації їх функціональної структури та формуванню екологічного балансу території в межах промислово-агломераційних утворень.

Дослідженню промислового виробництва як чинника регіонального розвитку присвячена докторська дисертація та монографія Г.П. Підгрушного «Промисловість і регіональний розвиток України» (2009) [9]. В даній роботі чималу увагу приділено розробці теоретико-методологічних засад дослідження впливу промисловості на регіональний розвиток нашої держави. Автор аргументовано показав вирішальне значення промисловості як чинника людського розвитку країн світу. Виокремив етапи та розкрив специфіку розвитку промислового виробництва в розрізі регіонів України. Висвітлив особливості стадійно-еволюційного розвитку України загалом та її регіонів зокрема, визначивши місце промисловості в даному процесі. Проаналізував сучасні процеси територіальної організації промислового виробництва та його вплив на розвиток регіонів України. Дослідив роль промисловості у розвитку обласних регіонів України на прикладі Луганщини. Обґрунтував пріоритетні напрямки розвитку промисловості та вказав на основні напрями розв'язання проблем індустріального та регіонального розвитку Української держави.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Географія промислового виробництва являє собою надзвичайно важливий як з теоретико-пізнавальної, так і з науково-практичної точки зору напрям суспільно-географічних досліджень. Упродовж багатьох років географічне

вивчення закономірностей, механізмів і принципів формування та особливостей функціонування промислових комплексних утворень посідало провідне місце з-поміж усіх аналітичних напрямків української суспільної географії. У зв'язку з посиленням наприкінці 70-х років ХХ ст. уваги до соціально-географічної проблематики, дослідження з географії промисловості поступово втратили пріоритетну роль, однак зберегли своє вагоме конструктивне значення одного з рушіїв успішного розвитку народного господарства. Особливе місце посідає географічне вивчення промисловості у процесі розробки наукових засад регіональної промислової політики Української держави.

На сьогоднішній день наукові студії різноманітних аспектів промислового комплексоутворення і територіальної організації промислових комплексів мають значну перспективу подальшого розвитку. Пріоритетними на сучасному етапі розвитку слід вважати дослідження новітніх прогресивних форм організації промислового виробництва, структурних трансформацій у промисловому комплексі України, проблем інтеграції національної промислової системи до світогосподарських структур, функціонування промислового комплексу держави в умовах посилення тенденцій глобалізації та регіоналізації світової економіки. Усе вищезазначене має бути враховане у процесі розробки науково обґрунтованої Концепції державної промислової політики незалежної України.

1. Гладкий О.В. Наукові основи суспільно-географічних досліджень промислових агломерацій: [монографія] / О.В. Гладкий [за ред. С.І. Іщука]; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К.: ВГЛ «Обрії», 2008. – 360 с.
2. Жупанський Я.І. Виробничо-територіальні комплекси та їх картографування / Я.І. Жупанський. – Львів: Вища школа, 1975. – 146 с.
3. Захарченко В.І. Трансформаційні процеси у промислових територіальних системах України / В.І. Захарченко. – Вінниця: Гіпаніс, 2004. – 547 с.
4. Іщук С.І. Промислові комплекси України. Наукові основи територіальної організації: [навч. посіб. для студ. екон. та геогр. спец. вищ. навч. закл.] / С.І. Іщук. – К.: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2003. – 248 с.
5. Корецький Л.М. География промышленности / Л.М. Корецький, Н.Г. Игнатенко // Экономическая география. – К., 1979. – Вып. 26. – с. 45 – 57.
6. Корецький Л.М. Географія промисловості Української РСР (Умови формування промислових територіальних комплексів) / Л.М. Корецький, М.М. Паламарчук. – К.: Наукова думка, 1967. – 328 с.
7. Паламарчук М.М. Територіальна структура промислового комплексу економічного району / М.М. Паламарчук, К.О. Тащук. – К.: Наукова думка, 1974. – 128 с.
8. Пироженко К.Г. Лісовиробничий комплекс України (суспільно-географічне дослідження) / К.Г. Пироженко; Відп. ред. Горленко І.О. – К., 1994. – 240 с.
9. Підгрушний Г.П. Промисловість і регіональний розвиток України: Монографія / Г.П. Підгрушний. – К.: Інститут географії, 2009. – 300 с.
10. Промышленный комплекс Киевского Приднепровья (экономико-географическое исследование) / [М.М. Паламарчук, И.А. Горленко, Л.Г. Руденко и др.]; отв. ред. И.А. Горленко. – Киев: Наук. думка, 1988. – 252 с.
11. Теоретические основы функциональной структуры промышленного комплекса экономического района / [М.М. Паламарчук, Н.П. Процко, И.А. Горленко и др.]; отв. ред. М.М. Паламарчук. – К.: Наукова думка, 1972. – 240 с.
12. Территориальная структура производственных комплексов / [М.М. Паламарчук, Г.В. Балабанов, В.П. Нагирная и др.]; под общей редакцией М.М. Паламарчука. – К.: Наукова думка, 1981. – 312 с.